

4. Terrorism and Mass Media // Terrorism and Media. – Communications Research Trends. – 2002. – Vol. 21. – № 1. – 44 p.
5. Terrorism and the Media // Terrorism and the Media. – Transnational Terrorism, Security and the Rule of Law. – A project financed by the European Commission under the Sixth Framework Programme, July 23, 2008. – 94 p.
6. Wilkinson P. The Media and Terrorism: A Reassessment [Електронний ресурс] / P. Wilkinson. – Режим доступу: <http://www.cs.leeds.ac.uk/.../The%2520Media%2520and%2520Terrorism.pdf>.
7. Burleigh M. Blood and Rage: A Cultural History of Terrorism / M. Burleigh. – N. Y.: Harper Collins Publishers, 2009. – 577 p.
8. Clark R. The Basque Insurgents: ETA, 1952-1980 / R. Clark. – Madison: The University of Wisconsin Press, 1984. – 328 p.
9. Jenkins B. Unconquerable Nation: Knowing Our Enemy, Strengthening Ourselves [Електронний ресурс] / B. Jenkins. – Режим доступу: http://www.rand.org/pubs/monographs/2006/RAN_D_MG454.pdf.
10. Laqueur W. A History of Terrorism / W. Laqueur. – New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2002. – 277 p.
11. Orsini A. Anatomy of the Red Brigades: The Religious Mind-Set of Modern Terrorists / A. Orsini. – Ithaca: Cornell University Press, 2011. – 317 p.
12. Wright J. PIRA Propaganda: The Construction of Legitimacy [Електронний ресурс] / J. Wright. – Режим доступу: <http://www.journals.hil.unb.ca/index.php/JCS/article/download/14903/15972>.
13. Build up the Red Army! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baader-meinhof.com/communique-build-red-army-june-2-1970-english/>
14. Colvin S. Ulrike Meinhof and West German Terrorism / S. Colvin. – Rochester, N. Y.: Camden House, 2009. – 265 p.
15. Eldridge Cleaver American author and activist [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/120887/EldridgeCleaver/120887suppinfo/Supplemental-Information>
16. Витюк В. „Левый терроризм” на Западе: история и современность / В. В. Витюк., С. А. Эфиров. – М.: Наука, 1987. – 316 с.
17. Edgerton G. Quelling the „Oxygen of Publicity”: British Broadcasting and the „Troubles” during the Thatcher Years // G. Edgerton. – The Journal of Popular Culture. – 1996. – Vol. 30. – Issue 1. – P.115-132.
18. Nacos B. Mass-Mediated Terrorism: The Central Role of the Media in Terrorism and Counterterrorism / B. Nacos. – Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2007. – 253 p.
19. Wilby D. The Carrickmore Incident 1979 [Електронний ресурс] / D. Wilby. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/historyofthebbc/.../bbcandgov/pdf/carrickmore.pdf>.
20. Hoffman B. Inside Terrorism / B. Hoffman. – N. Y.: Columbia University Press, 2006. – 424 p.
21. Wilkinson P. Terrorism versus Democracy: The Liberal State Response / P. Wilkinson. – N. Y.: Routledge, 2006. – 254 p.

УДК 355.01

Целуйко В.О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

РОЛЬ УРБАНІЗОВАНОЇ МІСЦЕВОСТІ У СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ І НЕОБХІДНІСТЬ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Досліджено роль урбанізованої місцевості в збройних конфліктах сучасності. Відмічається зростання впливу бойових дій у містах на загальний перебіг і результат сучасних війн. Доводиться необхідність трансформації Збройних сил України відповідно до цієї тенденції. Звертається увага на внутрішні ресурси для оптимізації структури Сухопутних військ для надання їм можливості створити формування адаптовані до урбанізованої місцевості.

Ключові слова: урбанізована місцевість, збройний конфлікт, Збройні сили України.

Целуйко В.А.

РОЛЬ УРБАНИЗИРОВАННОЙ МЕСТНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ И НЕОБХОДИМОСТЬ ТРАНСФОРМАЦИИ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ

Исследована роли урбанизированной местности в вооруженных конфликтах современности. Отмечается повышение влияния боевых действий в городах на общий ход и результат современных войн. Доказывается необходимость трансформации Вооруженных сил Украины соответственно этой тенденции. Обращается внимание на внутренние ресурсы для оптимизации структуры Сухопутных войск для обретения ими способности создать формирования адаптированные к урбанизированной местности.

Ключевые слова: урбанизированная местность, вооруженный конфликт, Вооруженные силы Украины.

Tseluyko V.

THE ROLE OF THE URBAN AREAS IN THE MODERN ARMED CONFLICTS AND NECESSITY OF THE TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN ARMED FORCES

The role of urban areas is analyzed in this article. Increased influence of the urban combat to the result of modern wars is highlighted. This article prove the necessity of transformation of the Ukrainian Armed Forces in accordance with this trend. Proposal to use the internal recourses for optimization of the structure of the Ukrainian Ground Forces made in this article.

Key words: urban areas, armed conflict, Ukrainian Armed Forces.

Актуальність теми полягає в ігноруванні сучасних тенденцій зростання ролі бойових дій в урбанізованій місцевості при реформуванні Збройних сил України (ЗСУ), що робить їх неадекватними вимогам часу. На жаль саме цей аспект сучасної воєнної сфери залишається поза увагою вітчизняних науковців і військових фахівців, які приділяють більшу увагу традиційним формам бойових дій з урахуванням змін у результаті науково-технічного прогресу.

Мета статті – визначити роль урбанізованої місцевості у війнах останніх двох десятиліть, тому що вона враховується в реформуванні Збройних сил України.

Об'єктом дослідження стали конфлікти, в яких збройні сили, принаймні однієї зі сторін, належали або до сучасного західного типу, або були нащадками радянського типу збройних сил, до якого належать і ЗСУ.

Сучасний розвиток військової техніки у напрямку вдосконалення засобів розвідки, передачі та обробки інформації, високо-точних засобів ураження дозволив ряду спеціалістів говорити про перехід до безконтактних війн шостого покоління [1; 2, с.210-259], які можуть вестися високо розвинутими державами без залучення сухопутних військ. У певному сенсі такий тип бойових дій, який теоретично був обґрунтований ще Дж. Дуге в 20-х роках ХХ

ст. [3, с.7-310], використовувався і раніше („Битва за Англію”, повітряна кампанія США та Великобританії проти Третього Рейху та США проти Північного В’єтнаму. Але саме на сучасному етапі науково-технічний прогрес дозволив вивести безконтактну війну на якісно інший рівень, що дозволило їй стати самодостатньою формою війни.

Найбільш яскравим прикладом такої операції стала агресія НАТО проти Югославії в 1999р. Крім цієї операції, до такого типу бойових можна віднести операцію „Лис пустелі” (Ірак, 1998р.), яка була доволі обмежена за цілями та масштабом і скоріше відіграла роль полігону для відпрацювання тактики та була прелюдією до повітряно-морської кампанії проти Югославії. У поваленні режиму Талібану в Афганістані (2001-2002рр.) та М. Каддафі в Лівії (2011р.) західна військова машина також використовувалася для безконтактної війни, але ці операції носили гібридний характер, де повітряно-морська міць НАТО взаємодіяла з сурогатними наземними силами місцевої озброєної опозиції [4]. Такі сурогатні сили були присутні й під час агресії проти Югославії у вигляді „Армії визволення Косова”, але на відміну від афганського „Північного альянсу” та лівійських повстанців албанці не

відігравали визначальної ролі у процесі цієї операції.

Хоча бажання розвинутих країн вести переважно безконтактні війни, принаймні на етапі розгрому державних силових структур супротивника, не викликає сумніву, разом із тим на прикладі Іраку (2003р.) та Лівану (2006р.), можна стверджувати, що залучення до бойових дій значних наземних сил, які відіграють у них провідну роль, не є чимось унікальним навіть для високотехнологічних армій. Більш того, після розгрому збройних сил супротивника, для окупації його території можуть бути залучені великі сили, як це відбулося в Косово, Афганістані та Іраку. Це яскраво демонструє, що Сухопутні війська продовжують відігравати важливу роль у військовій організації провідних західних держав.

Якщо проаналізувати війни, що вели останніми роками інші держави (Росія в Чечні 1994-1996рр. та 1999 - до теперішнього часу, війни на теренах колишньої Югославії в першій половині 90-х рр. минулого століття, війна між Північним і Південним Єменом 1994р., війна між Еритреєю та Ефіопією 1998-2000рр., індо-пакистанський конфлікт у Каргілі 1999р., внутрішні конфлікти в країнах Азії та Африки) можна стверджувати провідну роль у них саме сухопутних формувань сторін конфлікту. Тому можна стверджувати, що Сухопутні війська залишаються основним компонентом військової організації основної маси сучасних держав. Це важливо враховувати й у рамках реформування Збройних сил України.

У статті на підставі аналізу збройних конфліктів сучасності доводиться зміщення військових дій в урбанізовану місцевість і пропонуються напрямки трансформації ЗСУ відповідно до цих реалій.

Для дослідження нами були відібрані збройні конфлікти з залученням значних наземних сил як за участі розвинутих західних країн (війна в Іраку [5, с.167-224], ізраїльські операції в Лівані 2006р. [6, с.225-242]), так і інших держав, чиї збройні сили знаходяться на якісно іншому технологічному рівні (бойові дії на території Чечні та Дагестану [7, с. 112-270, с. 331-379; 8, с.91-150; 9; 10], Війна за незалежність Хорватії 1991-1995рр. та війна у Боснії 1992-1995рр. [11; 12], активні фази Придністровського конфлікту 1992р. [13], грузино-абхазького конфлікту 1992-1993рр. [14, с391-422], Карабаська війна 1992-1994 рр. [15], грузино-російська війна 2008р. [16], громадянські

війни в Лівії 2011р. [17, с. 243-270] та Сирії з 2011р. і до цього часу).

Вторгнення Сполучених Штатів і Великобританії в Ірак в 2003р., яке призвело до швидкого розгрому іракської армії та повалення режиму С. Хусейна продемонструвало суттєву перевагу найпотужнішої армії світу над армією регіональної держави зразка „Холодної війни”. Іракська армія під час „англосаксонського блицкригу” змогла хоч якийсь час чинити опір лише спираючись на крупні населені пункти, такі як Басра, Насірія, Самава, Наджаф. При цьому суттєві помилки при довоєнному оперативному розгортанні іракських збройних сил призвели до того, що гарнізони цих міст налічували лише невеликі контингенти регулярної армії з її важкою технікою, а переважно були представлені різними парамілітарними формуваннями сумнівної якості. Тим не менш, завдяки „кам’яним джунглям” іракські іррегулярні формування показали себе в урбанізованій місцевості краще, ніж регулярні формування на відкритій місцевості.

Уже після повалення режиму С. Хусейна великі іракські міста стали ареною запеклих і тривалих боїв між окупаційними силами та різноманітними повстанськими формуваннями. Можна згадати Першу (квітень 2004р.) та Другу (листопад-грудень 2004р.) битви за Фаллуджу. При цьому перша закінчилася перемогою повстанців, а друга, хоча й завершилася на користь військ коаліції, але затягнулась на 46 днів (тобто вдвічі більше часу, ніж знадобилося США та Великобританії на повалення С. Хусейна навесні 2003р.) та коштувала союзникам не набагато менше життів, ніж вони втратили від початку війни до захоплення Багдаду. Також запеклі бої йшли під час повстання „Армії Магді” навесні 2004р. в „Садр-Сіті” (шиїтська частина Багдаду) Наджафі, Аль-Куті. В останніх подіях брав участь український миротворчий контингент. Не менш драматичним було й повстання „Армії Магді” навесні 2008 р.

Іракська війна продемонструвала, що навіть іррегулярні та недержавні збройні формування здатні чинити опір високотехнологічним і високопрофесійним формуванням західного типу. При цьому, навіть у разі великих втрат повстанців їх супротивникам рідко вдавалося закріпити за собою очищену території через брак сил для надійної окупації крупних міст. Подібні ж висновки підкріплюються прикладом операцій Ізраїлю в Лівані 2006р. (в першу

чергу в містечку Бінт-Джебейль) та в Секторі Газа 2009р.

Коли мова йде про армії „пострадянського” типу, то для них місто являє собою ще більшу проблему. Так, найбільш запеклі бойові дії під час обох Чеченських кампаній точилися навколо Грозного, де взимку 1995р. російська армія зазнала значних втрат і не змогла знищити чеченську залогоу міста. А в цілому успішні облога і штурм 1999-2000рр. чеченської столиці призвела до значної руйнації міста та багатомільярдних витрат на його післявоєнну відбудову. Крім того, Грозний також став об'єктом атаки чеченських НЗФ навесні та наприкінці літа 1996р. під час Першої кампанії. Хоча штурми чеченської столиці можна вважати ключовими етапами чеченських кампаній, також можна відзначити тривалу оборону Бамута 1995-1996рр., запеклі бої в „Кадарській зоні” Дагестану (1999р.) та за селище Комсомольське (2000р.)

Аналізуючи перебіг і результат бойових дій навколо Грозного можна дійти висновку, що не будь такої тотальної кількісної та якісної (в озброєннях) переваги російської армії над чеченськими формуваннями, то бойові дії в такому крупному місті носили б більш драматичніший характер. Цю тезу яскраво ілюструють бойові дії на теренах колишньої Югославії та СРСР. Так молдавській стороні не вдалося взяти придністровські міста Бендери та Дубоссари, сербам – Сараєво, Дубровник та Біхач, лівійській армії – Місрату. Більш того, бойові дії навколо цих міст сковували суттєву кількість сил у складі облогових армій й вплинула на загальний результат збройного протистояння. Аналогічно на результат конфлікту вплинула й оборона хорватами Вуковару (1991р.), який хоча й був взятий сербами, але притягнув до себе великі сили ЮНА в критичний момент Війни за визволення Хорватії. На пострадянському просторі можна згадати оборону Сухумі грузинами в 1993р., які відбили кілька штурмів і змушені були здати місто на фоні заколоту зв'ядистів і втрати комунікацій з Грузією у процесі відновленої громадянської війни. Також слід відзначити оборону Агдаму азербайджанською залогою 1993р., яка своїми діями фактично врятувала фронт, що активно розсипався внаслідок заколоту С. Гусейнова. І хоча це місто азербайджанці втратили, його оборона дозволила їм виграти час для стабілізації ситуації в країні та на фронті.

Важливість міст для відносно нечисленних і погано озброєних повстанських загонів демонструє й сучасна Сирія, де вже 20 місяців триває громадянська війна і відносно потужна сирійська армія та інші силові структури не можуть приборкати повстання при тому, що на відміну від Лівійської війни 2011р., НАТО не втрутилося в бойові дії. На наш погляд, саме опора на міста та містечка дозволяє повстанцям не тільки оборонятися, а й наступати.

Таким чином, на підставі дослідження сучасних збройних конфліктів можна дійти висновку про важливість, а в багатьох випадках і пріоритетність бойових дій в урбанізованій місцевості, яка збільшує шанси на успіх навіть при протистоянні НЗФ або іррегулярних формувань з високотехнологічною та професійною армією західного типу. Логічно припустити, що відповідно підготовлені, озброєні та оснащені підрозділи регулярної армії здатні обороняти міста набагато краще, ніж парамілітарні формування. Тому за наявності таких підрозділів можна розраховувати на ще більшу результативність оборони в урбанізованій місцевості.

Для нашої держави, на нашу думку, було б актуальним створити в Збройних силах України формування адаптовані за своєю структурою, озброєнням і підготовкою до бойових дій в урбанізованій місцевості. Це не тільки б відповідало сучасним тенденціям у військовій сфері та врахувало б специфіку розселення населення України.

Характерною рисою військового будівництва в Україні в останні двадцять років було пропорційне скорочення Збройних сил, які залишилися нашій державі у спадок від СРСР. Таким чином, сучасні ЗСУ являють собою мініатюрну копію Радянської армії. При цьому треба врахувати такі фактори.

По-перше, Збройні сили СРСР розвивалися у своїх специфічних умовах під конкретні завдання. Сучасна Україна знаходиться в зовсім інших умовах, аніж Радянський Союз, з іншими загрозами та завданнями Збройних сил. Тому цілком очевидно, що структура ЗСУ не може копіювати Радянську армію.

По-друге, за двадцять років після розпаду СРСР світ істотно змінився. Науково-технічний прогрес сприяв підвищенню ролі одних видів збройних сил і родів військ, соціально-політичні трансформації істотно змінили причини, форми та наслідки збройних конфліктів сучасності,

достатньо подивитися на останні події на Близькому Сході. Тому структура ЗСУ повинна відповідати новим світовим реаліям, а не копіювати структуру „Холодної війни”.

По-третє, на відміну від мілітаристського Радянського Союзу, Українська держава може виділити дуже обмежені кошти на національну оборону, тому вимушена в військовому будівництві рахуватися не лише з критерієм ефективності як Радянський Союз, а й подвійним критерієм вартість-ефективність. Це має змусити приймати інші рішення навіть при тотожних завданнях, що стояли перед РА та стоять перед ЗСУ.

По-четверте, зменшена копія Радянської армії не відповідає умовам сучасної України, тому що структура РА орієнтувалася на одну щільність військ, а ЗСУ в їх сучасному вигляді таку щільність аж ніяк не можуть забезпечити. Це також веде до висновку, що Збройні сили України не можуть копіювати структуру РА.

Таким чином, реформування ЗСУ, що протягом двох десятиліть було механічним скороченням української армії, що не може вважатися адекватним. На нашу думку, подальші плани скорочення Збройних сил України повинні враховувати необхідність глибокої структурної трансформації. Внаслідок такої трансформації повинні з'явитися принципово інші ЗСУ, здатні виконувати поставлені перед ними завдання в умовах обмеженого фінансування.

Для ілюстрації актуальності створення в структурі Збройних сил України формувань для урбанізованої місцевості можна навести такі статистичні дані. В Україні частка міського населення складає 68,8% [18]. У країні нараховується 459 міст, з яких 3 мають населення понад 1 млн. (Київ, Харків, Одеса), 5 від 0,5 до 1 млн. (Дніпропетровськ і Донецьк, які донедавна були містами-мільйонниками, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг), 17 від 0,25 до 0,5 млн., 20 від 0,1 до 0,25 млн. мешканців. Незважаючи на те, що загальна чисельність міського населення в Україні за роки незалежності істотно скоротилася (на 3,7 млн. або на 10,5%) його питома вага в структурі населення України за цей період дещо збільшилась.

Важливо врахувати, що хоча чисельність міського населення в Україні зменшується, їх забудована площа (у першу чергу в крупних містах) збільшується за рахунок приватного сектора, торговельно-розважальної забудови. При цьому спостерігається ущільнення агломерацій за рахунок злиття

крупних міст з сусідніми населеними пунктами внаслідок субурбанізації. Також спостерігається злиття невеликих міст, селищ міського типу, селищ і дачних селищ, переважно розташованих уздовж основних державних автомобільних комунікацій. Ці процеси істотно впливають на військову сферу в нашій державі, змінюючи потенційне поле бою.

Ресурс для створення нових урбаністичних формувань у складі ЗСУ може бути знайдений за рахунок оптимізації вітчизняної армії. У структурі Сухопутних військ існують Аеромобільні війська загальною чисельністю близько 6 тис. військовослужбовців у складі 3 повітрянодесантних/аеромобільних бригад, 1 аеромобільного полку та 1 навчального батальйону. При цьому у складі військово-транспортної авіації України залишилося лише 10 боєздатних літаків Іл-76, а в армійській авіації – близько 30 транспортно-десантних вертольотів Мі-8. Такий авіаційний компонент не здатен задовольнити потреби доволі численних вітчизняних АЕМВ, навіть якщо не буде виконувати інших завдань. Крім того, враховуючи не зовсім гарний стан бойової авіації України, виникають сумніви в її здатності забезпечити десантні операції. Таким чином, можна констатувати, що Аеромобільні війська України практично не можуть бути використані за призначенням і фактично є формуваннями елітної механізованої піхоти. Більше того, вони суттєво поступаються механізованим і танковим бригадам за кількістю і якістю важкого озброєння та військової техніки. На нашу думку, переформування частини аеромобільних формувань, які все одно не можуть бути використані за призначенням, у спеціалізовані легкі формування для урбанізованої місцевості є необхідним напрямком трансформації ЗСУ. Ще одним аргументом на користь такої трансформації є економія коштів на підготовці військовослужбовців через скорочення витрат на парашутну підготовку при переформуванні аеромобільних частин. При цьому назва та підпорядкованість таких частин Аеромобільним військам може бути збережена для забезпечення спадкоємності військових традицій.

Хоча головним завданням ЗСУ є оборона нашої держави від зовнішньої воєнної агресії, не слід забувати, що вітчизняні збройні формування беруть активну участь у миротворчій діяльності. І сумнозвісні події в Аль-Куті 2004р. наочно демонструють

важливість урбаністичної спрямованості у підготовці вітчизняних миротворчих підрозділів. Важливість такої підготовки демонструє й досвід інших держав, найбільш переконливим, на наш погляд, є досвід кількох миротворчих операцій у Могадишо з початку 90-х рр. минулого століття. В останній з цих операцій (2011р.) військові Уганди та Бурунді за підтримки урядових військ були змушені буквально квартал за кварталом відбивати в ісламістів Аш-Шабаб сомалійську столицю з населенням понад 2 млн. мешканців, що коштувало миротворцям з АМІСОМ кілька сотень життів. Тому у разі участі українських вояків у миротворчих операціях в урбанізованій місцевості доцільно залучати у них саме ті підрозділи, які найбільше відповідають за своєю структурою, підготовкою та озброєнням умовам такої місцевості. Це не тільки повинно збільшити ефективність миротворчої місії, а й знизити потенційні втрати в людях і техніці.

Ми торкнулися лише загальних питань доцільності створення в структурі Збройних сил України формувань, спрямованих на збройне протистояння в урбанізованій місцевості, виходячи з досвіду сучасних збройних конфліктів, миротворчих операцій, неадекватності реформування ЗСУ протягом двадцяти років незалежності та значного рівня урбанізації та субурбанізації в Україні.

Відстоюючи концепцію створення у Збройних силах України формувань з міською спеціалізацією не слід забувати, що сама по собі оборона в навіть крупних і добре підготовлених містах найчастіше не здатна бути ефективною, і загальний успіх залежить не тільки та навіть не стільки від дій гарнізону, скільки від вдалих дій зовнішніх сил. Так, на перебіг і результат Сталінградської битви, оборони Будапешту або Берліну більше вплинули бої на зовнішньому колі оточення, які не дозволили німецькій армії надати ефективну допомогу своїм гарнізонам. Обидва штурми росіянами Грозного, падіння Вуковару, Сухумі та багато інших прикладів бойових дій сучасності також свідчать, про недостатність тільки упорної оборони міста. Тому пропонуючи реформування структури ЗСУ з зміщенням їх спрямованості на міські дії, слід враховувати, що така реформа є необхідним, але недостатнім елементом адекватної трансформації вітчизняних Збройних сил. Разом із орієнтованими на урбанізоване поле бою підрозділи нам потрібні формуваннями, здатні надавати

ефективну допомогу гарнізонам, знаходячись поза колом оточення. Вигляд, структура, очікувана ефективність, вартість та інші важливі питання, стосовні таких формувань також можуть стати темою наступних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слипченко В. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего / В.И. Слипченко. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
2. Требин М.. Войны XXI века / М.П. Требин. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 608 с.
3. Дуэ Дж. Господство в воздухе. Вероятные формы будущей войны / Дж. Дуэ. Военная доктрина генерала Дуэ / Арсен М.П. Вотье. – М.: ООО „Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 603 с.
4. Целуйко В. Сурогатні армії та їх роль у сучасних військових операціях Заходу на прикладі Афганістану, Іраку та Лівії / В.О. Целуйко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна Серія „Питання політології”. – 2012. – №1013. – С. 180-185.
5. Целуйко В. Война в Ираке / Чужие войны; [под ред. Р.Н. Пухова] / В.А. Целуйко. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2012. – 272 с.
6. Барабанов М. Вооруженный конфликт 2006 года в Ливане / Чужие войны; [под ред. Р.Н. Пухова] / М.С. Барабанов. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2012. – 272 с.
7. Гродненский Н. Неоконченная война: История вооруженного конфликта в Чечне / Н.Н. Гродненский. – Мн.: Харвест, 2004. – 672 с.
8. Асташкин Н. По волчьему следу. Хроники чеченских войн / Н.С. Асташкин. – М.: Вече, 2005. – 416 с.
9. Милоков П. Я – „Калибр-10”: Штурм Грозного. Январь'95 / П. Милоков, К. Яук. – Ярославль, Рыбинск: Изд-во ОАО „Рыбинский Дом печати”, 2010. – 320 с.
10. Журавель В. Грозный. Особый район. Хроника действий воинских частей и подразделений федеральных войск в ходе контртеррористической операции по освобождению столицы Чеченской Республики от незаконных вооруженных формирований. Декабрь 1999 – февраль 2000 года / В.П. Журавель, А.А. Лебедев. – М.: Типография новости, 2011. – 416 с.
11. Валецкий О. Югославская война 1991-1995 гг. / О.В. Валецкий. – М.: Крафт+, 2008. – 582 с.
12. Ионов А. Очерки военной истории конфликта в Югославии (1991-1995) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://artofwar.ru/i/ionow_a_a/text_0010.shtml
13. Целуйко В. Гражданская война в Молдавии в 1992 году / В. Целуйко // Экспорт вооружений. – 2011. – №3. – С. 57-66.
14. Ачкасов Н. Грузино-абхазская война (1992-1993 гг.) / С.Л. Рогоза., Н.Б. Ачкасов. Засекреченные войны 1950-2000 гг. / Н.Б. Ачкасов. – М.: ООО „Издательство АСТ”; СПб.: „Издательство „Полигон”, 2004. – 558 с.

15. Жирохов М. Карабах: земля раздора / М.А. Жирохов. – К.: Изд.дом „Румб”, 2009. – 264 с.
16. Барабанов М. Танки августа / М.С. Барабанов, А.В. Лавров, В.А. Целуйко, [под ред. М.С. Барабанова]. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2009. – 144 с.
17. Целуйко В. Гражданская война в Ливии / Чужие войны; [под ред. Р.Н. Пухова] / В.А. Целуйко. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2012. – 272 с.
18. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html